

अदानी समूहानं १००० कोटी रुपयांचा कर बुडवला ?

परंजोय गुहा ठाकुर्ता
शिन्झनी जैन / अद्वैत राव पालेपू

गौतम अदानी यांच्या नेतृत्वाखालील अदानी समूहानं हिरे व सोन्याचे दागिने यांचा व्यापार करताना कथितरीत्या कर बुडवल्याचा आरोप आहे. या संदर्भात महसूल गुप्तचर संचालनालय (डिरोक्टोरेट ऑफ रेव्हेन्यू इन्टेलिजन्स-डीआरआय) गेली दहाहून अधिक वर्षे तपास करत आहे. अर्थ मंत्रालयाच्या महसूल खात्याचा तपास विभाग म्हणून हे संचालनालय काम पाहतं. सुमारे एक हजार कोटी रुपये इतका कर बुडवल्याचा आरोप करत या संचालनालयानं अदानी समूहाला अनेक कारणे-दाखवा नोटीसा पाठवलेल्या आहेत. हेच अदानी पंतप्रधान नरेंद्र मोदींचे निकटवर्तीय मानले जातात.

या सर्व घडामोडींसंदर्भात 'इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली'नं (ईपीडब्ल्यू) चार तपशीलवार प्रश्नावल्या तयार केल्या. अर्थमंत्री अरुण जेटली व त्यांचे पाच वरिष्ठ अधिकारी, वाणिज्य व उद्योग राज्य मंत्री निर्मला सीतारामन आणि परकीय व्यापाराचे महासंचालक (डिरेक्टर जनरल ऑफ फॉरेन ट्रेड-डीजीएफटी), कायदामंत्री रवीशंकर प्रसाद, आणि स्वतः अदानी अशा चार ठिकाणी या प्रश्नावल्या पाठवण्यात आल्या. ई-मेलद्वारे आणि टपालाद्वारे १८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी या प्रश्नावल्या पाठवण्यात आल्या. अदानी व कायदामंत्री यांच्या प्रवक्त्यांनी प्रश्नावल्यांना प्रतिसाद दिला, तर जेटली, सीतारामन व त्यांच्या मंत्रालयीन अधिकाऱ्यांनी प्रश्न पाठवून दीड महिना उलटून गेल्यावरही प्रतिसाद दिला नाही.

या घडामोडींचा गोषवारा असा : निर्यात सवलत देणाऱ्या विविध योजनांचा गैरवापर करत अदानी समूहानं जगभरात वेगवेगळ्या ठिकाणी स्थापित दिखाऊ कंपन्यांचं एक गुंतागुंतीचं जाळं तयार केलं. या कंपन्यांनी 'चक्राकार व्यापारा'चा व्यवहार करत पैशांची अफरातफर केली, असा डीआरआयचा दावा आहे. या सर्व कंपनी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या अदानी एन्टरप्रायझेस लिमिटेड (एईएल) या कंपनीशी संबंधित होत्या.

१
ते
१५
फेब्रु.
२
०
१
७

ईमेल : paranjoy@gmail.com

प रि व र्त ना चा वा ट स रू

२००७ सालापूर्वी अदानी एक्सपोर्ट्स लिमिटेड या नावानं परिचित असलेल्या अदानी समूहाची ईईएल ही केंद्रीय कंपनी आहे.

ईपीडब्ल्यूच्या प्रश्नावलीला प्रत्युत्तर देताना अदानी समूहाच्या प्रवक्त्यांनं सर्व आरोप नाकारले. डीआरआयनं अदानी समूहातील विविध कंपन्यांना पाठवलेल्या कारणे-दाखवा नोटीसांच्या प्रती ईपीडब्ल्यूकडे आहेत आणि या लेखासाठी त्यातील सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे.

निर्यात प्रोत्साहन योजनांचा गैरवापर

वाणिज्य व उद्योग मंत्रालयानं निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरू केलेल्या विविध योजनांपैकी एका योजनेत निर्यातीच्या प्रमाणात लाभ मिळवण्याची सोय ही 'व्यापारी गृहां'ना करून देण्यात आली होती. व्यापारी समूहांना त्यांच्या वार्षिक एकूण निर्यातीच्या आधारे क्रमवारीत बसवण्यात येत असे आणि त्यातील सर्वोच्च स्थानावरील निर्यातदारांना 'स्टार व्यापारी गृह' म्हटलं जात असे. परकीय व्यापाराच्या महासंचालनालयानं (डीजीएफटी) २००३-०४ साली कर मुक्त पत हक्क (ड्युटी फ्री क्रेडिट एन्टायटलमेन्ट, डीएफसीई) जाहीर केले.

या योजनेनुसार, 'स्टार' दर्जा मिळालेल्या व्यापारी गृहांना काही लाभ देण्यात आले. वस्तू व सेवांच्या सकल परकीय चलनमूल्याच्या आधारे हा दर्जा दिला जात असे. डीएफसीई योजनेमध्ये दर्जाधारकाला निर्यातवाढीच्या दहा टक्के प्रमाणात आर्थिक लाभ मिळत असे.

ईईएल व तिच्या सहकंपन्या आधी अन्नधान्यापासून ते कापडापर्यंत विविध वस्तूंची निर्यात करत असत. अदानी समूहाचा निर्यात व्यापार २००२-०३ साली तुलनेने कमी-४०० कोटी रुपयांपेक्षा किंचित जास्त होता. डीएफसीई योजनेची घोषणा झाल्यानंतर ईईएलनं विविध कंपन्यांचं जाळं तयार केलं आणि योजनेचा लाभ घेण्यासाठी निर्यातीत 'कृत्रिम वाढ' दाखवली, असा डीआरआयचा दावा आहे.

या पाच समूह-कंपन्या पुढीलप्रमाणे: हिंदुजा एक्सपोर्ट्स प्रायव्हेट लिमिटेड (एचईपीएल), आदित्य कॉर्पेक्स प्रायव्हेट लिमिटेड (एसीपीएल), बगाडिया ब्रदर्स प्रायव्हेट लिमिटेड (बीबीपीएल) व मिडेक्स ओव्हरसीज प्रायव्हेट लिमिटेड (एमओएल). या पाच कंपन्यांशिवाय परदेशात ४५ कंपन्यांचं व्यवस्थापन ईईएल प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या करत होती, असाही आरोप डीआरआयनं केला आहे.

२००३-०४ साली ईईएलचा निर्यात व्यापार अचानक ११ पटींहून अधिक प्रमाणात वाढला. अचूकपणे सांगायचं तर १,१८१ टक्क्यांनी वाढला. समूह-कंपन्यांमध्येही अशीच अचंबित निर्यातवाढ दिसून आली. (पाहा-तक्ता १).

डीएफसीई योजनेसोबतच लक्ष्य वाढ योजना (टार्गेट प्लस स्कीम, टीपीएस) ही योजना सप्टेंबर २००४ मध्ये परकीय व्यापार संचालनालयानं घोषित केली. यामध्ये निर्यात व्यापारातील वाढीच्या प्रमाणात दर्जाधारक कंपन्यांना पाच टक्क्यांपासून ते पंधरा टक्क्यांपर्यंतची सवलत देण्यात आली. (पाहा- तक्ता २).

डीजीएफटीच्या घोषणा

अदानी समूहाकडून होणाऱ्या सोन्याचे दागिने, हिरे (कट अँड पॉलिशड डायमंड्स-सीपीडी), कच्चे हिरे यांच्या निर्यातीमध्ये २००३-०४ ते २००४-०५ या काळात अचानक व अभूतपूर्व वाढ झाल्याबद्दल डीआरआयनं ३१ मार्च २००७ रोजी या समूहाला कारणे-दाखवा नोटीस पाठवली. या नोटीसीतील नोंदीनुसार बहुतांश निर्यातवाढ सप्टेंबर २००४ नंतर झाली, म्हणजे टीपीएस घोषणेच्या नंतर झाली.

त्यानंतरच्या वर्षी अदानी समूहाची निर्यात एकदम कोसळली. २००५-०६ या वर्षात या समूहाची निर्यात आधीच्या वर्षापेक्षा जेमतेम एक तृतीयांश झाली. हिरे व सोन्याच्या दागिन्यांची निर्यात एकदम खाली आली

तक्ता १ : २००२-०३ ते २००३-०४ या काळात अदानी समूह-कंपन्यांची निर्यातवाढ (कोटी रुपये)

	अदानी एक्सपोर्ट्स	हिंदुजा एक्सपोर्ट्स	आदित्य कॉर्पेक्स	मिडेक्स ओव्हरसीज	अदानी समूह (एकूण)
२००२-०३	३७७.४४	४.१५	२.६८	२८.२६	४१२.५३
२००३-०४	४,८३८.५३	६९४.०७	४२६.६३	२४४.६०	६,२०३.८३
% वाढ	१,१८१.९३	१६,६२४.५८	१५,८१९.०३	७६५.५३	१,४०३.८५

स्रोत : <http://indiankanon.org/doc/1510260/>.

तक्ता २ : टारगॅट प्लस स्कीमअंतर्गत सवलती

निर्यातवाढीचं प्रमाण	ड्युटी क्रेडिट एन्टायटलमेन्ट (वाढीनुसार टक्केवारी)
२० टक्के व अधिक, पण २५ टक्क्यांपेक्षा कमी	५ टक्के
२५ टक्के किंवा अधिक, पण १०० टक्क्यांपेक्षा कमी	१० टक्के
१०० टक्के व अधिक	१५ टक्के (१०० टक्क्यांपैकी)

स्रोत : डीजीएफटी.

हे का घडलं? निर्यात प्रोत्साहन योजनांचा गैरवापर होत असल्याचं सरकारच्या लक्षात आल्यावर या योजना मागे घेण्यात आल्या, हेच या प्रश्नाचं उत्तर होतं. दागिने, कच्चे व पॉलिश केलेले हिरे अशा प्रकारच्या मूल्यवान वस्तूंच्या वाहतुकीतील मालाची गणना निर्यातीच्या आकडेवारीमध्ये करता येणार नाही, अशी स्पष्ट सूचना डीजीएफटीनं जानेवारी २००४ मध्ये प्रसिद्ध केली.

या सुधारणांना एईएल व इतर निर्यातदारांनी विरोध केला. निर्यातदारांना आधीच दिलेले लाभ या सूचनेद्वारे काढून घेण्यात आले आहेत, असा युक्तिवाद या विरोधकांनी केला. २००४ या वर्षीच्या २८ जानेवारीमध्ये प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या सूचनापत्राच्या वैधतेला एईएलनं गुजरात उच्च न्यायालयात ७ फेब्रुवारी रोजी आव्हान दिलं. उच्च न्यायालयानं २३ जुलै रोजी (अदानी एक्स्पॉर्ट्स

२००६ या तारखांना यासंबंधीची सूचनापत्रं प्रसिद्ध करण्यात आली). टीपीएस योजनेअंतर्गत सवलती मिळणाऱ्या वस्तूंमधून सोन्याचे दागिने व इतरही काही वस्तू वगळण्यात आल्या.

सर्वोच्च न्यायालयाचे निष्कर्ष

सर्वोच्च न्यायालयानं ऑक्टोबर २०१५मध्ये दिलेल्या निकालात डीजीएफटी व भारत सरकार यांनी दाखल केलेल्या याचिकांच्या बाजूनं कौल दिला आणि इतर याचिका रद्द ठरवल्या. राजेश एक्स्पॉर्ट्स व कनक एक्स्पॉर्ट्स या दोन कंपन्यांच्या व्यापारात २००२-०३ ते २००३-०४ या काळात प्रचंड वाढ झाल्याचं दिसून आलं. (पाहा-तक्ता ३). यामध्ये २,००० टक्क्यांहून अधिक वाढ पूर्णपणे सोन्याची नाणी व दागिन्यांच्या रूपातील निर्यातीतून झालेली होती.

तक्ता ३ : संबंधित निर्यातदारांची 'निर्यात'

कंपनीचं नाव	व्यापार २००२-०३ (कोटी रुपये)	व्यापार २००३-०४ (कोटी रुपये)	टक्केवारी वाढ	एकूण निर्यातीमधील सोन्याची नाणी आणि प्लेन दागिन्यांचा वाटा (टक्केवारी)
राजेश एक्स्पॉर्ट्स, बंगलुरु	११२	२,३७२	२,०१७	१००
कनक एक्स्पॉर्ट्स, मुंबई	२७	१,०७०	३,८१६	१००

स्रोत : <http://www.advocatekhoj.com/library/judgements/announcement.php?WID=6714>.

लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यात) एईएल व संबंधित याचिकाकर्त्यांच्या विरोधात निकाल दिला आणि सूचनापत्राच्या वैधतेवर शिक्कामोर्तब केलं. त्यानंतर एईएलनं सर्वोच्च न्यायालयात स्पेशल लीव्ह पेटीशन (एसएलपी) दाखल केली. डीजीएफटीनंही उच्च न्यायालयाच्या आदेशाविरोधात एसएलपी दाखल केली. इतर काही उच्च न्यायालयांमधील समांतर खटल्यांमध्ये इतर कंपन्यांनी व सरकारनंही अशाच प्रकारच्या याचिका दाखल केल्या.

निर्यात-आयात धोरणात त्यानंतर आणखी सुधारणा करण्यात आल्या (२३ फेब्रुवारी २००५ व २० फेब्रुवारी

अदानी एक्स्पॉर्ट्सची ८० टक्क्यांहून अधिक निर्यात हिरे व इतर दर्जाधारक कंपन्यांकडून होणाऱ्या पुरवठ्यांच्या रूपातील होती. निराळ्या शब्दांत लिहायचं तर, निर्यात-आयात धोरण व सुधारित डीएफसीई योजना यांच्या किमान निकषाची पूर्तता अदानी समूह करू शकला नसता. (पाहा-तक्ता ४).

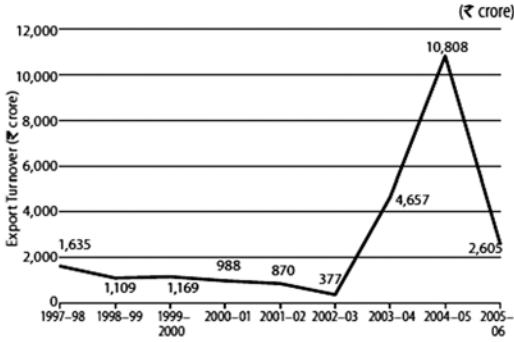
एईएलचा निर्यात व्यापार २००२-०३ साली ३७७ कोटी रुपये होता, तो नंतरच्या वर्षी ४,६५७ कोटी रुपये झाला आणि २००४-०५ या वर्षी आणखी वाढून १०,८०८ कोटी रुपये होता. डीएफसीई व टीपीएस या

१
ते
१५
फेब्रु.
२
०
१
७

	निर्यात (कोटी रुपये)
एकूण	४,६५७
१) कच्चे व पुननिर्यात झालेले पॉलिथड हिरे	२,४७५
२) किमान वाढीचा निकष पूर्ण न करणाऱ्या दर्जाधारकांकडून स्वीकारलेला पुरवठा	१,३१६
एकूण निर्यातीतमधील वरीच दोन प्रवर्गांचा वाटा	८१.४ टक्के

योजनांमधून ईईएलला लाभ होत होता त्या काळात ही वाढ दिसून आली. नंतर विशिष्ट वस्तूवरील सवलत सरकारनं थांबवल्यावर निर्यातीची ही आकडेवारी एकदम खाली आली.

आकृती १ : अदानी एक्सपोर्ट्स लिमिटेडचा निर्यात व्यापार (१९९७-२००६)

‘बनावट’ पद्धतींनी निर्यात व्यापारात वाढ दाखवून काही कंपन्यांनी लाभांचा ‘गैरवापर’ केल्यासंदर्भात ईईएलवर सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती ए. के. सिंक्री व रोहिंग्टन एफ नरीमन यांनी कठोर शब्दांत ताशेरे ओढले. न्यायालयाच्या आदेशात म्हटले आहे:

हिन्यांचा एकच संच सर्वत्र फिरत होता आणि तो कधीच भारतीय देशांतर्गत हद्दीत आला नाही किंवा परदेशातील अंतिम ग्राहकापर्यंत पोचला नाही. गेल्या दोन वर्षांमधील अशा प्रकारच्या निर्यातीचे मूल्य १५,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त असू शकते... यातील अनेक निर्यातदार दुबई व शारजाहमधील त्यांच्याच सहकंपन्यांना निर्यात करत होते. दागिन्यांवर दुबईमध्ये ५ टक्के जकात लागते, त्यामुळे भारतात दागिने म्हणून जाहीर केलेला माल दुबईत जकात टाळण्यासाठी भंगार म्हणून सांगितला जात होता. (डीजीएफटी व इतर विरुद्ध कनक एक्सपोर्ट्स व इतर

२०१५).

अदानी समूहातील कंपन्यांसंबंधीचा डीआरआयचा तपास

अदानी समूहाचे जाळे पाहण्यासारखे आहे. अदानी एन्टरप्रायजेस लिमिटेड (जी आधी अदानी एक्सपोर्ट्स लिमिटेड किंवा ईईएल होती) ही पब्लिक लिमिटेड कंपनी आहे, त्यात गौतम अदानी त्यांचे भाऊ राजेश अदानी आणि वसंत अदानी संचालक आहेत. (गौतम अदानींचे मेव्हणे) समीर व्होरा यांच्या नेतृत्वाखाली एसीपीएल व एचईपीएल या (अदानी समूहांत घेतलेल्या भागीदारीतील कंपन्या) कंपन्या आहेत. शिवाय एमओएल, जेएओएल व बीबीपीएल याही कंपन्या या समूहात आहेत, त्यांचा प्याद्यासारखा वापर या व्यवहारात झाला. या सोयाबीन, सूर्यफूल तेल, तांदूळ व इतर शेतकी उत्पादनांची निर्यात या प्याद्यासारख्या कंपन्या करत असल्याचं डीआरआयच्या तपासात असं सूचित होतं.

एचईपीएलनं जेएओएल व बीबीपीएल या कंपन्यांसोबत सहमतीचा करार केला, तर एसीपीएलनं एमओएलसोबत असाच करार केला. या करारानुसार हिन्यांमधील (सीपीडी) निर्यातसंबंधित व्यवहार एचईपीएल आणि एसीपीएल करतील, जेणेकरून सरकारी योजनांचे लाभ घेण्यासाठी आवश्यक निर्यातवाढ अदानी समूहाला दाखवता येईल. यानुसार, ईईपीएलचे संचालक देवेन मेहता यांना बीबीपीएल व जेएओएलसाठीचे अधिकृत स्वाक्षरीकर्ता म्हणून नियुक्त करण्यात आलं, तर एमओएलसाठी स्वाक्षरी करण्याची जबाबदारी सौरिन शाह व विश्वास शाह (दोघेही ईईएलचे अधिकारी) यांच्यावर सोपवण्यात आली. एचईपीएल व एसीपीएल या कंपन्यांमध्ये कथितरीत्या ‘गुप्त साटंलोट’ होऊन टीपीएस योजनेअंतर्गत लाभ घेण्यात आले. वाहतुकीतील मालावर ईईएलला २ टक्के व २.५ टक्के लाभ अनधिकृतरीत्या मिळाला, असा दावा डीआरआयनं केलेला आहे. (पाहा- तक्ता ५).

१
ते
१५
फेब्रु.
२
०
१
७

तक्ता-५: अदानी समूह कंपन्यांकडून झालेली सीपीडीची निर्यात (कोटी रुपये)

वर्ष	ईईएल	एसीपीएल	एचईपीएल	एमओएल	जेएओएल	बीबीपीएल	एकूण
२००२-०३	२०.३१	०.००	०.००	०.००	०.००		२०.३१
२००३-०४	१,४६५.२७	०.००	९४.२३	०.००	०.००	०.००	१,५५९.२३
२००४-०५	५,६२६.६७	६६२.३१	१,०६४.१५	३२९.३४	२०१.७९	१६२.७८	८,०४७.०४
२००५-०६ (जानेवारी २००६ पर्यंत)	१,१९३.६४	१,३११.२७	२,२५८.८०	८४९.८६	५४४.३७	२९६.२६	६,४५४.२०
स्रोत : डीआरआयनं दिलेली कारणे-दाखवा नोटीस							

सहा कंपन्यांचे आयात-निर्यात व्यवहार व्होरा यांच्या देखरेखीखाली होत होते, असा आरोप डीआरआयनं केला आहे. अदानी समूहातील कंपन्यांनी २००४-०५ या वर्षात केलेली सीपीडीची एकूण निर्यात १६,४३०.२ लाख डॉलर इतकी होती, त्यापैकी १३,१४१.९ लाख डॉलरचा माल (म्हणजे एकूणातील ७९.९८ टक्के) संयुक्त अरब अमिराती, हाँगकाँग व सिंगापूर या देशांमधील आठ विशिष्ट कंपन्यांना निर्यात करण्यात आला. त्याचप्रमाणे २००४-०५ या वर्षात १६,४१६.८ लाख डॉलरच्या एकूण आयातीपैकी १३,०४१.३ लाख डॉलरची आयात (७९.४४ टक्के) याच तीन देशांमधील केवळ सात कंपन्यांकडून केलेली होती. २००५-०६ या वर्षातही असाच व्यवहार दिसून आला. क्वालिटि डायमण्ड्स व सेव्हन स्टार्स या दोन हाँगकाँगस्थित कंपन्या, संयुक्त अरब अमिरातीमधील एक्सेल ग्लोबल, ज्वेल ट्रेड, क्राउन डायमण्ड्स व केव्हीके डायमण्ड्स या चार कंपन्या, यांनी ईईएल आणि इतर अदानी समूह कंपन्यांकडून सीपीडी हिऱ्यांची आयात-निर्यात केली. शिवाय सप्टेंबर २००४ मध्ये टीपीएस लागू झाल्यावर विनगेट ट्रेडिंग, स्फिअर ट्रेडिंग, ग्लोबल एन्टरप्रायजेस, टॉप रिच (सर्व हाँगकाँगमधील), प्लॅनिका एक्सपोर्ट्स प्रायव्हेट लिमिटेड, एम्परर एक्सपोर्ट्स प्रायव्हेट लिमिटेड व ग्रेशस एक्सपोर्ट्स प्रायव्हेट लिमिटेड व ऑर्किड ओव्हरसीजू प्रायव्हेट लिमिटेड (सिंगापूर) या आठ कंपन्यांचा समावेश करण्यात आला. विनगेट ट्रेडिंग, स्फिअर ट्रेडिंग, टॉप रिच व पीएनजे ट्रेडिंग यांनी २००५मध्ये व्यवसाय थांबवला. डीआरआयच्या मते, या घडामोडींवरून व्यापारी गैरव्यवहार आणि डीजीएफटीची सूचनावली यांच्यामधील स्पष्ट दुवे दिसतात.

विनगेट ट्रेडिंग, स्फिअर ट्रेडिंग व पीएनजे ट्रेडिंग या

तीनही कंपन्यांची मालक म्हणून निशाबेन विजय गांधी या एकाच व्यक्तीचं नाव होतं. पीएनजे ट्रेडिंग ही कंपनी हाँगकाँगमधून भारतीय कंपन्यांना सीपीडी निर्यात करत असे आणि विनगेट व स्फिअर या कंपन्याच सीपीडी हिऱ्यांचा तोच संच भारतीय कंपन्यांकडून आयात करत असे. पाच ते दहा टक्क्यांपर्यंत नफ्यावर हे व्यवहार होत होते. डीआरआयच्या म्हणण्यानुसार, आयात केलेला माल बहुतेकदा त्याच दिवशी भारताबाहेर निर्यात केला जात असे! तांत्रिकदृष्ट्या तोच माल एका वर्षात शंभरहून अधिक वेळा निर्यात केला गेला असू शकतो, आणि टीपीएस योजनेतील विविध सवलतीच्या पातळ्यांनुसार एका बनावट निर्यातदाराला दर शंभर रुपयांच्या गुंतवणुकीला तब्बल दीड हजार रुपयांचा लाभ होऊ शकतो, अशी आकडेवारी डीआरआयनं पुढं ठेवली.

सोन्याच्या दागिन्यांचा चक्राकार व्यापार

ईईएल व इतर सहकंपन्यांनी बनावट 'चक्राकार व्यापार'ही केल्याचा आरोप डीआरआयनं २००९ साली दिलेल्या दोन कारणे दाखवा नोटीशींमध्ये केला. संयुक्त अरब अमिरातीहून ९९५ शुद्धतेच्या सोन्याच्या कांबी आयात करून नंतर कच्च्या सोन्याच्या दागिन्यांच्या रूपात हा माल पुन्हा संयुक्त अरब अमिरातीला निर्यात करण्याचा प्रकार होता. हे दागिने नंतर वितळवले जात आणि सोन्याच्या कांबीच्या रूपात पुन्हा भारतात आयात केले जात, जेणेकरून समूहाच्या निर्यात व्यापारात वाढ दाखवता येईल. या घडामोडींचा वेग अचंबित करणारा होता. सप्टेंबर २००४ ते फेब्रुवारी २००५ या कालावधीमध्ये अदानी समूहातील कंपन्यांनी ५९,५०० किलोहून अधिक सोनं निर्यात केलं.

१
ते
१५
फेब्रु.
२
०
१
७

हिन्यांचा एकच संच सर्वत्र फिरत होता आणि तो कधीच भारतीय देशांतर्गत हद्दीत आला नाही किंवा परदेशातील अंतिम ग्राहकापर्यंत पोचला नाही. गेल्या दोन वर्षांमधील अशा प्रकारच्या निर्यातीचे मूल्य १५,००० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त असू शकते... यातील अनेक निर्यातदार दुबई व शारजाहमधील त्यांच्याच सह-कंपन्यांना निर्यात करत होते. दागिन्यांवर दुबईमध्ये ५ टक्के जकात लागते, त्यामुळे भारतात दागिने म्हणून जाहीर केलेला माल दुबईत जकात टाळण्यासाठी भंगार म्हणून सांगितला जात होता.

- सर्वोच्च न्यायालय

संयुक्त अरब अमिरातीकडून आयात करून मग तिकडेच निर्यात करणं, सोन्याच्या कांबीची निर्यात करण्यासाठी बनावट निर्यातदारांच्या खात्यात निधी मिळवणं, आणि अखेरीस दागिन्यांच्या बनावट आयातदारांच्या खात्यातून निधी पुरवणं, हा सर्व व्यापार अदानी ग्लोबल एफझेडई, दुबई या कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांमार्फत होत होता. ही कंपनी अदानी एक्सपोर्ट्स व जीए इंटरनॅशनल या कंपन्यांची सहायक कंपनी आहे.

अदानी ग्लोबल एफझेडई, दुबई या कंपनीची मालकी व व्यवस्थापन विनोद शांतिलाल शाह (विनोद शांतिलाल अदानी या नावानेही परिचित) यांच्या हातात आहे, आणि ते गौतम अदानी यांचे ज्येष्ठ बंधू आहेत.

विशेष म्हणजे निर्यातीमध्ये १०० ते २४० ग्रॅमच्या सोन्याच्या बांगड्या आणि प्रत्येकी ७० ग्रॅमहून अधिक वजनाची पेन्डन्ट होती. अशा प्रकारचे दागिने ९९५ शुद्धतेचं सोनं वापरून तयार करणं अगदीच दुर्मीळ आहे, कारण इतकं शुद्ध सोनं मूल्यवान दगडांना पकडून ठेवू शकत नाही, असा युक्तिवाद डीआरआयनं केला आहे. या दागिन्यांचं उत्पादन आणि निर्यात या घडामोडींमधील कालावधीही अविश्वसनीय वाटावा इतका कमी होता. कामगारांना सोनं मिळाल्यानंतर दोन ते तीन दिवसांमध्ये शंभरहून अधिक किलोंचा माल तयार करण्यात आला. त्यानंतर लगेचच हा माल निर्यात केला जात असे. काही वेळा एका वेळची निर्यात ५० किलोंचीही असायची, हे असामान्य स्वरूपाचं होतं. शिवाय, निर्यात होणाऱ्या वस्तूंचे मूल्य कृत्रिमरीत्या वाढवण्यासाठी भारतीय कंपनी 'बनावटीचा खर्च' अवाजवी जास्तीचा दाखवत असत, असा आरोप डीआरआयनं केला आहे.

दागिने आणि सोन्याच्या कांब्यांचा साठा आणि वाहतूक

करण्यातील जोखमीसंदर्भात अदानी ग्लोबल एफझेडईनं स्वतःचा विमाही उतरवून घेतला होता, असं तपासात निष्पन्न झालं. दुबईतील ओमान इन्शुरन्स कंपनीकडून हा विमा उतरवण्यात आला. यामध्ये केवळ अदानी ग्लोबल एफझेडई हीच कंपनी नव्हे तर या व्यवहारातील इतर कंपन्यांचाही (म्हणजे सोन्याच्या कच्च्या स्वरूपाचं शुद्धिकरण करणारी कंपनी इत्यादी) समावेश करण्यात आला होता, यावरून या व्यवहाराचं 'फसवं' स्वरूप स्पष्ट होतं, असा आरोप डीआरआयनं केला आहे. अदानी ग्लोबल एफझेडईनं विमा उतरवला तेव्हा तिनं कोणतेही सोन्याचे दागिने आयात केले नव्हते किंवा सोन्याच्या कांबीची निर्यात केली नव्हती. आयात-निर्यात धोरणात सुधारणा करणारी सूचनावली डीजीएफटीनं फेब्रुवारी २००५मध्ये प्रसिद्ध केल्यावर या कंपनीनं अचानक सोन्याचे दागिने निर्यात करणं थांबवलं. अदानी समूहातील कंपन्यांनी या विशिष्ट व्यवहारात निर्यातीवर मिळवलेली सवलत ५७५ कोटी रुपयांपेक्षाही जास्त आहे.

डीएफसीई योजनांचा गैरवापर

इन्क्रिमेंटल एक्सपोर्ट प्रमोशन स्कीम जाहीर झाल्यावर जुलै २००३मध्ये एईएलनं खाजगी किंवा सार्वजनिक समभाग विक्रीद्वारे गोदाम उभारण्याची परवानगी मिळवली. परिणामी, या गोदामांमध्ये साठवलेल्या, आयात केलेल्या, वापरलेल्या व निर्यात केलेल्या मालावर जकात भरावी लागणार नव्हती. टीपीएस योजनेला मिळत्याजुळत्या पद्धतीनुसार एईएलनं सीपीडीची निर्यात केली आणि पाच टक्क्यांच्या मूल्यवाढीनंतर त्याचीच आयात केली. हे कंपनीच्या खतावणीमध्ये नोंदवलेलं आहे. अदानी समूहातील कंपन्यांनी डीजीएफटीकडून डीएफसीई प्रमाणपत्रं मिळवली आणि सोन्याची व चांदीची आयात जकातीविना

१
ते
१५
फेब्रु.
२
०
१
७

१३

डीआरआयच्या म्हणण्यानुसार, आयात केलेला माल बहुतेकदा त्याच दिवशी भारताबाहेर निर्यात केला जात असे! तांत्रिकदृष्ट्या तोच माल एका वर्षात शंभरहून अधिक वेळा निर्यात केला गेला असू शकतो, आणि टीपीएस योजनेतील विविध सवलतीच्या पातळ्यांनुसार एका बनावट निर्यातदाराला दर शंभर रुपयांच्या गुंतवणुकीला तब्बल दीड हजार रुपयांचा लाभ होऊ शकतो.

करण्यासाठी त्याचा वापर केला. डीजीएफटीला सादर केलेल्या अर्जात एईएलनं मान्य केलं होतं की, निर्यातीचे मूल्यांकन करताना आयात मालाच्या पुननिर्यातीची मोजणी केलेली नाही.

परंतु एईएलनं केलेल्या सीपीडीच्या निर्यातीची मोजणी आयात सीपीडीच्या पुननिर्यातीमध्ये करण्यात आल्याचं डीआरआयच्या नोटिशीत म्हटलं होतं. आयात केलेल्या सोन्याच्या कांबींचं रूपांतर १०० ग्रॅमच्या कांबीमध्ये करून त्यांना खुल्या बाजारपेठेत विकलंही गेलं. त्यामुळं डीएफसीई योजनेअंतर्गत जकात न देता आयात करण्यात आलेल्या सोन्याच्या व चांदीच्या कांबी एईएलच्या सीपीडीच्या निर्यातीसंदर्भात आवक म्हणून दाखवता येणार नाहीत आणि त्यांच्यावर जकात कर भरावा लागेल. डीएफसीईमध्ये सोन्याची निर्यात समाविष्ट करता येणार नाही, असा आदेश गुजरात उच्च न्यायालयानं जुलै २००४मध्ये दिला, त्या आदेशातून पळवाट काढण्यासाठी जाणीवपूर्वक हा व्यवहार करण्यात आल्याचा आरोप डीआरआयनं केला.

कृत्रिम मूल्यवाढ

चक्राकार व्यापाराचे काही हजार दाखले डीआरआयच्या नोटिशीमध्ये नोंदवलेले आहेत. या कंपन्यांनी पाच ते दहा टक्क्यांची मूल्यवाढ सांगितली आहे. प्रत्यक्षात या संदर्भातील काम मात्र केवळ हिऱ्यांना पाण्यात उकळवून साफ करण्याशी संबंधित होतं. अशा कामांसाठी मोठं तांत्रिक कौशल्य लागत नाही. डीआरआयच्या दाव्यानुसार, कंपनीच्या या व्यवहारांबद्दल शंकेला जागा आहे. हिऱ्यांची आयात व निर्यात दहा फूट गुणिले बारा फूट आकाराच्या लहानशा खोल्यांमधून झालेली आहे, जिथे उत्पादनाची कामं प्रतिबंधित असतात, असा आरोप डीआरआयनं केला आहे.

डीआरआयच्या कारणे-दाखवा नोटिशींनंतर जानेवारी २०१३मध्ये मुंबईतील जकात आयुक्तांनी दिलेल्या निकालात पुढील मुद्दे नोंदवले होते : मूल्यवाढीसंदर्भात देण्यात

आलेल्या कारणे-दाखवा नोटिशींवर कोणतीही कार्यवाही झालेली नाही; हिऱ्यांबाबत पाण्यात उकळण्यासारख्या साध्या प्रक्रियांनी ५-१० टक्क्यांची मूल्यवाढ कशी होईल हे नोटिशींमध्ये स्पष्ट करण्यात आलेलं नाही; वाहतुकीच्या खर्चात वाढ दाखवून केलेली ५-१० टक्क्यांची मूल्यवाढ कृत्रिम आहे, त्यामुळे याबाबतीत जाहीर केलेलं निर्यात मूल्य जकात अधिनियम, १९६२ मधील कलम १४ अनुसार नाकारायला हवं.

त्यानंतर आयुक्तांनी एईएलवर २५ कोटी रुपयांचा दंड लावला आणि इतर पाच कंपन्यांवर प्रत्येकी दोन कोटी रुपयांचा दंड लावला. शिवाय, गौतम अदानींचे भाऊ राजेश अदानी आणि मेव्हणे समीर व्होरा यांच्यासह सर्व सहा कंपन्यांच्या संचालकांनाही आयुक्तांनी मोठा दंड ठोठावला. डीआरआयच्या नोटिशींमध्ये नोंदवण्यात आलेल्या आरोपांवर आयुक्तांनी शिक्कामोर्तब केलं. अदानी समूहातील कंपन्यांनी सुमारे एक कोटी रुपयांचा करसंबंधित लाभ उठवल्याचा आरोप यात करण्यात आलेला होता.

आदेशांचा उलटफेर

जकात आयुक्तांचे आदेश जकात, अबकारी व सेवा कर लवादाच्या मुंबई खंडपीठानं बाजूला ठेवले. ९ एप्रिल २०१५ अशी तारीख असलेल्या व त्या वर्षी २६ ऑगस्ट रोजी देण्यात आलेल्या नवीन आदेशानुसार, लवादाचे सदस्य अनिल चौधरी व पी. एस. पृथी यांनी अदानी समूहावरील सर्व आरोप रद्द केले. वाहतुकीत असलेल्या मालाचे अदानी समूहातील कंपन्यांनी दिलेले मूल्य लवादानं मान्य केलं आणि डीआरआयचा चक्राकार व्यापाराचा दावा फेटाळला.

चक्राकार व्यापारासंबंधीचा आरोप करताना डीआरआयनं पुढं ठेवलेल्या पुराव्याकडे लवादानं दुर्लक्ष केलं. अदानी समूहातील अदानी ग्लोबल यासह इतर कंपन्यांच्या कर्मचाऱ्यांमधील ई-मेल संभाषणाचा पुरावाही

१
ते
१५
फेब्रु.
२
०
१
७

संयुक्त अरब अमिरातीहून १९५ शुद्धतेच्या सोन्याच्या कांबी आयात करून नंतर कच्च्या सोन्याच्या दागिन्यांच्या रूपात हा माल पुन्हा संयुक्त अरब अमिरातीला निर्यात करण्याचा प्रकार होता. हे दागिने नंतर वितळवले जात आणि सोन्याच्या कांबीच्या रूपात पुन्हा भारतात आयात केले जात, जेणेकरून समूहाच्या निर्यात व्यापारात वाढ दाखवता येईल. या घडामोडींचा वेग अचंबित करणारा होता. सप्टेंबर २००४ ते फेब्रुवारी २००५ या कालावधीमध्ये अदानी समूहातील कंपन्यांनी ५९,५०० किलोहून अधिक सोनं निर्यात केलं.

डीआरआयनं सादर केला होता. या कर्मचाऱ्यांची पहिली नावं आशा, मेरी, राकेश, तेजल अशी होती, तर एका कर्मचाऱ्याचं नाव एस. एम. शाह असं होतं. हिऱ्यांचा एकच संच आयात, निर्यात, पुन्हा आयात व पुन्हा निर्यातीसाठी भारत, दुबई व सिंगापूर या ठिकाणी चक्राकार पद्धतीनं फिरवला गेला, हे या ई-मेल संभाषणांमधून दिसून येतं, असं डीआरआयचं म्हणणं आहे.

आयकर विभाग व अंमलबजावणी संचालनालय इथल्या काही अधिकाऱ्यांनी नाव प्रसिद्ध न करण्याच्या अटीवर सादर लेखाच्या मुख्य लेखकाला याबाबत माहिती दिली. त्यानुसार, या विभागांनी या प्रकरणात कोणताही तपास केलेला नाही वा कोणतीही कारवाई केलेली नाही. आदानी समूहाचा भाग असलेल्या व जिथून हिऱ्यांच्या आयात-निर्यातीचे अनेक व्यवहार पार पडले अशा मुंद्रा बंदरामधील एका वरिष्ठ जकात अधिकाऱ्यानं सांगितलं की, निर्यातविषयक सवलतींचा गैरवापर केल्यासंदर्भातील अनेक वाद डीजीएफटीकडे पडून आहेत. 'डीजीएफटीनं निर्णय न घेतलेल्या शेकडो संवेदनशील प्रकरणांमध्ये अदानी समूहाशी संबंधित प्रकरणही आहेत. डीजीएफटीच्या कामकाजाचं कोणतंही लेखापालन अथवा उत्तरादायित्व चाचणी होत नाही, हे या मागचं कारण आहे', असं या अधिकाऱ्यानं सांगितलं.

डीजीएफटीच्या आणखी एका वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी नाव जाहीर न करण्याच्या अटीवर सादर लेखाच्या मुख्य लेखकाला सांगितलं की, 'टीपीएस योजनेत कोणताही लाभ देऊ नये आणि डीएफसीई योजने अंतर्गत आधीच (२००३-०४ मधील निर्यातीसाठी) देण्यात आलेले लाभ सुरुवातीपासून रद्द करावेत, ही या संदर्भात सर्वांत योग्य कारवाई ठरेल. कनक निर्यात प्रकरणात निकाल देताना सर्वोच्च न्यायालयानं सीपीडीची निर्यात बनावट असल्याचं म्हटलं आहे, त्यामुळे डीएफसीई अंतर्गत एईएलला आधीच

मिळालेले लाभ मागे घेण्यात यावेत. अशा प्रकारच्या फसवणुकीच्या प्रकरणात दंडात्मक कारवाईसंबंधी स्पष्ट सूचना नाहीत, हे दुर्दैवी आहे.'

व्यवस्थेतील समस्या

भारतीय रिझर्व बँकेनं ३१ मार्च २०१६ रोजी कच्च्या व पॉलिशड हिऱ्यांच्या आयातदारांना लागू होणारे नियम शिथिल केले. सीपीडीच्या भारतीय आयातदारांना परदेशी पुरवठादारांकडून दिली जाणाऱ्या 'स्वच्छ कर्जा'च्या सुविधेला रिझर्व बँकेनं १८० दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीची परवानगी दिली. हमीसाठी कायमस्वरूपी ठेव असणं किंवा कर्जाचं पत्र सादर करणं अशा अटी न लादता भारतीय आयातदारांना परदेशी पुरवठादारांकडून दिली जाणारी कर्जाची ही सुविधा आहे.

आयातदारांना सहन कराव्या लागणाऱ्या कामकाजातील अडथळ्यांना बाजूला सारण्यासाठी हा निर्णय घेण्यात आल्याचे रिझर्व बँकेनं म्हटलं असलं तरी तज्ज्ञांच्या म्हणण्यानुसार, यातून नवीन संकट निर्माण होऊ शकतात. भारतीय निर्यातदारांकडून माल आयात करणारी परदेशी कंपनी स्थापन करणं अतिशय सोपं आहे, त्यामुळं पैशांची अफरातफर करण्यासाठी अशा शिथिलतेचा वापर होऊ शकतो.

अशा प्रकारच्या घोटाळ्यांची कारणं व्यवस्थेतील समस्येत दडली आहेत. वित्तीय कृती गटानं ऑक्टोबर २०१३ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या अहवालात ('मनी लॉर्डरिंग अँड टेरिस्ट फायनान्सिंग थ्रू ट्रेड इन डायमण्ड्स') म्हटलं आहे की, जगातील सीपीडी व्यापारातील ९० टक्के व्यवहारांमध्ये समाविष्ट असलेल्या भारतात कंपन्यांनी त्यांच्या निर्यात मालाचं अवाजवी जास्त मूल्यांकन केल्याचे अनेक दाखले आहेत. परकीय चलन भारताबाहेर नेण्यासाठी अशा प्रकारचे व्यवहार कशा प्रकारे केले जातात, याचे तपशीलवार स्पष्टीकरण या अहवालात करण्यात आलं आहे.

१
ते
१५
फेब्रु.
२
०
१
७

१५

कनक एक्सपोर्ट्स प्रकरणासंबंधीच्या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयानं आणखी एका निर्यात सवलत गैरवापराचं उदाहरण अधोरेखित केलं. हे प्रकरण रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेड (आरआयएल) व याच समूहातील कंपनी आयपीसीएल (आधीची इंडिया पेट्रोकेमिकल्स कॉर्पोरेशन लिमिटेड) यांच्याशी संबंधित होतं. डीएफसीई व टीपीएसचा लाभ घेण्यासाठी आरआयएल व आयपीसीएल यांनी निर्यात व्यापार 'गैर पद्धती'नं वाढवून दाखवला. आरआयएलनं उत्पादित केलेला २,१२७.१८ कोटी रुपयांचा माल आयपीसीएल या कंपनीच्या नावानं निर्यात करण्यात आला, जेणेकरून डीएफसीई योजनेअंतर्गत अधिक लाभ मिळवता येईल. डीआरआयच्या अहवालात स्पष्ट केल्यानुसार, आरआयएलनं २००३-०४ या वर्षातील निर्यात व्यापार कमी दाखवला, जेणेकरून (२००३-०४ ते २००४-०५ या वर्षामधील) निर्यातीतील वाढीचा दर १०० टक्क्यांहूनही जास्त दाखवता येईल. सर्वोच्च न्यायालयानं या प्रकरणात डीआरआयचा युक्तिवाद मान्य केला.

निष्कर्ष

जकात, अबकारी, सेवा कर लवादाच्या आदेशाविरोधात डीआरआयनं सर्वोच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली. ही याचिका १२ एप्रिल २०१६ रोजी रद्द करण्यात आली. आता या निर्णयाविरोधात परीक्षणाची याचिका अर्थ मंत्रालयाला दाखल करावी लागेल. या प्रक्रियेत एक प्रश्न अनुत्तरित राहिला आहे: नऊ महिने उलटल्यावरही अर्थ मंत्रालयानं अजूनही परीक्षणाची याचिका दाखल का केलेली नाही?

या प्रकरणाशी जवळून परिचित असलेल्या दिल्लीस्थित एका वकिलानं नाव न सांगण्याच्या अटीवर 'ईपीडब्ल्यू'ला सांगितलं की, 'कनक एक्सपोर्ट्स खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयानं २०१५ साली दिलेल्या निकालात ज्या डीजीएफटी सूचनावलीवर शिक्कामोर्तब करण्यात आलं, त्या सूचनावलीवर डीआरआयचा सर्व युक्तिवाद आधारलेला होता.' परीक्षणाच्या याचिकेद्वारे अदानी समूहाविरोधातील आपल्या दाव्याबद्दल महसूल विभागाला सर्वोच्च न्यायालयाचं मन वळवता आलं नाही, 'चक्राकार व्यापाराच्या इतर प्रकरणांवरही याचा परिणाम होईल आणि सरकारसाठी हे विध्वंसक ठरेल', असंही या वकिलानं सांगितलं.

या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयात परीक्षण याचिका दाखल करण्यात येणार आहे का, अशी विचारणा ईपीडब्ल्यूनं केंद्रीय कायदा व न्यायमंत्री रवीशंकर प्रसाद यांना पाठवलेल्या प्रश्नावलीद्वारे केली. याला प्रतिसाद देताना प्रसाद यांचे अतिरिक्त स्वीय सचिव सौरभ कुमार यांनी सांगितलं की, हे प्रश्न अर्थ मंत्रालय व वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयाला पाठवावेत.

लेखात आधी नोंदवल्याप्रमाणे, या संदर्भातील तपशीलवार प्रश्नावली १८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी अर्थ मंत्री अरुण जेटली यांना पाठवली होती. त्याच्या प्रती महसूल सचिव, केंद्रीय जकात व अबकारी मंडळाचे अध्यक्ष, केंद्रीय प्रत्यक्ष कर मंडळाचे संचालक, अंमलबजावणी संचालनालयाचे संचालक, डीआरआयचे महासंचालक यांनाही पाठवण्यात आल्या, परंतु त्याला काही प्रतिसाद मिळाला नाही. त्याच दिवशी दुसरी एक प्रश्नावली उद्योग आणि वाणिज्य राज्य मंत्री निर्मला सीतारामन यांना आणि परकीय व्यापाराचे महासंचालक यांनाही पाठवली, त्यालाही प्रतिसाद मिळाला नाही.

ईपीडब्ल्यूने पाठवलेल्या प्रश्नावलीला उत्तर देताना अदानी समूहाचे मुख्य कायदा अधिकारी जतीन जलुनधवाला यांनी सांगितलं की, डीआरआयकडून झालेल्या सर्व आरोपांचा निर्वाळा जकात, अबकारी व सेवा कर लवादानं केलेला आहे. अदानी समूहानं केलेली सीपीडीची सर्व आयात व निर्यात 'खरी' आहे, असं लवादानं स्पष्ट केल्याचं या प्रतिसादात म्हटलं होतं. जकात खात्यानं दाखल केलेली याचिका फेटाळून लावून सर्वोच्च न्यायालयानंही 'आयात व निर्यातीच्या व्यवहारांच्या खरेपणावर शिक्कामोर्तब केलं आहे.'

(आरुशी कालरा, नताशा भिडे, माया पळीत व मुग्धा किंजवडेकर यांनी संशोधन व लेखनासाठी साहाय्य केलं.)

संदर्भ :

Financial Action Task Force (2013): "Money Laundering and Terrorist Financing through Trade in Diamonds," FATF Report, October, <http://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/ML-TF-through-trade-in-diamonds.pdf>.

(EPW, Vol. 51, Issue No. 53, 31 Dec, 2016)

(अनु. : प्रतिनिधी)